

Питання шевченкознавства

Марина Павленко

“ПАДАЮ І ЗНОВ ІДУ”: КРУТОСХИЛИ ТИЧИНІНОГО ШЛЯХУ ДО ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто зв'язки й перегуки життя і творчості Павла Тичини з генієм Тараса Шевченка. Проаналізовано як точки найвищого духовного наближення “сонячнокларнетного” поета до Кобзаря, так і мистецькі й ідеологічні розходження Тичини з Шевченковими ідеями.

Ключові слова: “Кобзар”, Україна, духовний зв'язок, спільні образи-символи, вплив тоталітарної ідеології.

Maryna Pavlenko. “I fall and walk again”: Tychyna's thorny way to Shevchenko

The article examines some common features of Pavlo Tychyna's and Taras Shevchenko's biographies and works. The researcher analyses the points of their highest spiritual likeness as well as aesthetic and ideological differences between the author of “the sunny clarinet” and the Kobzar.

Key words: “Kobzar”, Ukraine, spiritual likeness, symbol, totalitarian ideology.

На перший погляд може здатися дивним: чому саме *Тичинин* шлях до Шевченка? Павло Тичина — і до Шевченка? Чи не надто різними були поети, чи не інакше виживали у своїх — теж дуже неоднакових — епохах? Формально Тичинине життя і справді має багато зв'язків із Кобзарем: Павло Григорович — член редколегії академічного 10-томного повного зібрання творів Т. Шевченка (К., 1939-64), 5-томної повної збірки його творів (К., 1939), редактор інших видань Кобзареві спадщини та автор передмов до окремих із них. У 1936-39 рр. та 1941-43 рр. Тичина — директор Інституту української літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР. А за свої “Вибрані твори” у 3-х томах (1957) Тичина — став одним із перших лауреатів Державної премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка, тепер — Національної премії України імені Т.Шевченка (1962). Водночас годі заперечити, що Тичині вочевидь не підійде характеристика, якою сам поет наділяє Шевченка в щоденниковому записі від 9 березня 1939 р.: “...ніде не відступав, ніде не виявив сумніву: покаяться чи ні” [9, XI, 80].

І все-таки неспроста ледь не кожний дослідник Тичининої творчості виводив його новаторство саме із Шевченка (Максим Рильський сказав навіть, що Україна знає двох найбільших новаторів — Шевченка й Тичину [8,38]). Апологети соцреалізму зв'язки ці вбачають лише в соціальних та фольклорних мотивах, а незалежні літературознавці відстежують спільне коріння значно глибше. Зокрема, М. Коцюбинська слушно зауважує, що саме Тичина у 20-х рр. ХХ ст. започаткував відродження в новій поетичній манері Шевченкової гостроти, напруги, максимальної художньої виразності простого слова, що саме з приходом Тичини “відпала неминуча “шевченкоподібність” і виникла “внутрішня спорідненість”. Поетичні світогляди обох митців, на її думку, єднає особлива повнота, якась “поганська” природність, інтимність, “невигаданість”, “справдішність” [3, 74].

І. Михайлин цілком слушно стверджує, що “ключі від Тичини — в творчості Шевченка, Сковороди, в українській художній ментальності, у вічному прагненні нашого народу бачити свою Україну вільною і незалежною, бути хазяїном на своїй землі” [4, 85]. Дослідник акцентує на тому, що Павло Тичина (рік народження 1891) навіть на світ з'явився через тридцять років після смерті Т.Шевченка (1861) — приблизно через такий самий часовий проміжок, який

від'єднавав народження Шевченка від смерті Григорія Сковороди [4, 80]. Справді, навряд чи це звичайний збіг. Бог регулярно посилає Україні духовних поводитирів, аби нація не втратила себе остаточно.

“Коли саме в мої дитячі роки глянув на мене із книжки Тарас Шевченко – не можу точно сказати. Пам'ятаю лише одне: він глянув несподівано...” – так про перше знайомство з Кобзарем занотував Павло Тичина в підготовчих матеріалах до книжки “Моє дитинство” [9, XI, 236]. “Кобзаря” в Тичининій батьківській хаті, найімовірніше, не було, інакше поет в одному з чорнових записів не зазначав би: цього “не пам'ятаю точно” [9, IX, 303]. Бо, незаперечно, пам'ятав би! Цілком вірогідно, що дякові Григорію (церква, звісно, аж ніяк не була українською), котрий навіть перейменувався на “Тичинін” (потім уже молодий Павло поверне справжнє прізвище), “не полагалось” тримати в хаті “Кобзаря”. Більше того: вихолощування національної пам'яті вже за часів Російської імперії розвинулося настільки, що ні Павло Тичина, ні його брати-сестри до кінця свого життя не знали одного знаменного факту, який вартий би стати ще більшою сімейною гордістю, ніж переказ про спорідненість Тичин із Павлом Полуботком. Цей факт 1979 р. оприлюднив Петро Жур, а згодом документально підтвердив Юрій Тичина: 19 січня 1844 р. в їхнього родича (згідно з докладно вимальованим Ю.Тичиною генеалогічним деревом, поетового “чотириюрідного діда”. – *М.П.*), священика з Ічні Тичини Гаврила Степановича, нотував – під час свого “першого літа” – сам... Тарас Шевченко [10, 136-140]!

Портрет Тичининого батька не зберігся, і символічним видається факт, що згодом у квартирі ушлявленого академіка Тичини на почесному місці, поруч із портретом матері Марії, висітиме портрет Шевченка.

Шевченко для малого Павла почався з пісні “Зоре моя вечірняя...”, що її вважав народною [9, X, 424]; з портрета і книжок, бачених в односельця Данила Коцюра [9, XI, 236]. Те, що Шевченка Тичина пізнав таки змалку, підтверджує і переказаний ним же дотепний випадок із літа 1900 р. Павло з батьком прийшли в Нову Басань до шевця Дуги справити нові чоботи, і господар із Григорієм Тичиною стали хвалитися дітьми: “Дуга, показуючи пальцем на маленький портрет на стіні, запитав мене:

– Ану скажи, хто це такий?

Я, роздумуючи, відповів:

– У вусах? Похожий на Тараса, тільки дядько Тарас лисий, а цей ось у шапці.

– Ага! (І тут з радістю батько підхопив: а все-таки знає! Ну, що ти скажеш, — знає ж, я ж казав!)

– Ну, тоді молодець. Правильно!” [9, XI, 243].

Наступною “зустріччю” з Кобзарем стало біле гіпсове погруддя Шевченка, нібито побачене бурсаком Тичиною в семінариста й репетитора Миколи Подвойського [9, XI, 251, 274]. Той самий Подвойський начебто ще й навчав “своїх маленьких співаків – своїх духовних дітей” учитись, “як заповідав Тарас Шевченко” [9, XI, 274]. Свою ймовірну розмову з Подвойським про Шевченка Тичина переповідає і згадує лютий 1902 р. Чому “ймовірну”? Тому що на цьому відрізкові Тичинин шлях поглинуто мороком невідомості. Адже М.Подвойського виключили з Чернігівської духовної семінарії ще на початку 1901 р. [13, 290], після чого він виїхав до Росії й повернувся в Україну аж через багато років. А юний Павло 1901 р. тільки вступив на навчання до Чернігова. Коли встигли зустрітись, подружитись, поговорити про Шевченка та інших письменників? Прикметно, що чим більших обертів набуває більшовицька система, чим міцніше стверджує себе Подвойський як комуністичний діяч, тим Тичининих спогадів про нього ряснішає. Хоч вони і плутають подекуди хронологію подій, але Подвойський уже навіть “устигає” зводити Павла й інших співаків-хлоп'ят до театру, до цирку, а влітку 1902 р. – відвезти пароплавом до Києва! Навіть учив семінаристів малювати; натомість згадок про справжнього вчителя малювання, художника Михайла Жука, у поета незрівнянно менше. Десь по війні Тичина зав'язав із Подвойським та його родиною скупе й досить офіційне

листування, хоч із нього помітно, що старий більшовик-“репетитор” навряд чи пам’ятає свого “учня”. Напевно, обставини, в яких опинився поет, змусили його шукати “покровительства”. Може, щоб виправдати неприйнятне для влади семінарське минуле? Думається, і біле Шевченкове погруддя, і розмови про нього в семінарії були, але не з вихователем Подвойським. Тичина, виживаючи у сталінській людожерні, мусив удаватись до містифікацій і просто “приписав” Подвойському вчинки когось зі своїх справжніх, але “табуйованих” (як же: духовний заклад – і добрі наставники?!) репетиторів.

Можна вже певніше стверджувати, що в 6 класі семінарії в малярському класі М.Жука “на столику окремо лежали” й Тичинині “улюблені книги”, серед яких – і “Кобзар” Шевченка” [9, XI, 298]. До речі, саме викладач М. Жук був серед тих, хто вбачав у Тичині талант художника (малярський дар у Павлуся помітила ще перша вчителька Серафима Морачевська) і радив йому вступати до Петербурзької Академії мистецтв. Хтозна, як повернулась би Тичинина доля, коли б йому не забракло коштів [11, 20], коли б йому, як свого часу Шевченкові, трапились багаті друзі й допомогли вступити до Академії. Драматичне “роздвоєння” між поезією і живописом – іще одна спільна риса обох геніїв.

Зв’язки з Шевченком, за О. Слоньовською, простежуються і в перших Павлових віршованих спробах, що пов’язані зі смертю його батька 1906 р., точніше, “це була ще не творчість, а наївне наслідування Шевченка, намагання й собі потужити над жіночою долею:

Закрутилось, завертілось,
не видно нічого,
тільки плаче дівчинонька —
не знаю, од чого [8, 30].

Не викликають сумнівів і записи поета в “Підготовчих матеріалах до книги “Як я писав”: улітку 1909 р., “коли були баби у мамі, я їм читав Т.Шевченка або ж Тимоф[ія] Бордуляка “Дай боже здоровля корові” [9, XI, 281]. Чи факт, що за ремонт кларнета Тичина подарував сільському ковалеві “Кобзаря” [9, XI, 282].

8 березня 1914 р. в газеті “Рада” Тичина надрукував допис “Між двома вогнями” – про святкування на Полтавщині Шевченківських днів. Через кілька тижнів (22.03.1914) у тій самій газеті він опублікував і рядки, що своїм патріотизмом дорівнюються хіба до Шевченкового “Раби, підніжки, грязь Москви”, “дядьки отечества чужого”. Ідеться про невеличку нотатку “Пам’яті Євгена Добриловського”, написану у зв’язку з утратою товариша, з яким навчався. Ось деякі найкрасномовніші цитати:

“Серце, серце, не плач, не стікай кривавими слізьми. Ми – сини України, і наша доля – за труною йти, за труною... [...]

Пам’ятаєш, друже, монастир, де ми в дитинстві співали в архієрейським хорі, пам’ятаєш, як нас регент бив за “ідіотський язик”? О, як ти зненавидів тоді ті мури монастирські!

А пам’ятаєш, любий, семінарію, непевні наші кроки в щойно закладенім гуртку українським? Пам’ятаєш, кпини товаришів та переслідування інспекції? Багато тобі, як українцю, готувало життя лиха і в вищій школі, та смерть не допустила...” [9, VIII, кн.1, 7].

У цих рядках – і трагічне усвідомлення долі України, і готовність до боротьби. І кордоцентризм, який згодом теж стане незмінною ознакою, спільною для обох поетів (образ *серця* в Тичини, як і в Шевченка, закорінений ще у традиції Г.Сковороди). Тичина ж, за Василем Баркою, “останній з наших поетів, хто беріг справжній образ народного серця серед апокаліптичних обставин” [1, 13], і, за Володимиром Юринцем, другий (після Шевченка) в українській літературі, у кого “думка стала емоцією” [14, 36]. І хоч “формально” в усіх 29 текстах першої Тичининої збірки “Сонячні кларнети” (1918) слово “серце” та похідні від

нього вжито 11 разів (цікаво, що у 31 тексті “Саду Божественних пісень” Г.Сковороди – 12), тоді як у першому виданні “Кобзаря” на 8 творів слововживань із “серцем” аж 36, – це означає, що Тичинин кордоцентризм шукає нових словесних форм.

Знаковим на Тичининій дорозі до Шевченка було й літо 1914 р. Про той час відомо дуже мало, і це, звісно, теж не випадково, бо ж провів його Павло в “невгодного” для радянського режиму Володимира Самійленка. І якою ж великою в обох була любов до Тараса, якщо й із тих скупих згадок, що zostалися про це літо, найяскравіша пов’язана саме з Шевченком: того літа Тичина не раз чув в авторському виконанні під бандуру Самійленкову пісню про Кобзаря — “Поет живе в серцях свого народу” [9, XI, 289]!

Атож, справжнє й найвище єднання з Шевченком у Тичини відбулось у період приблизно 1914 – 1918 рр. Це доба “Сонячних кларнетів”.

Безперечно, із творчістю Т. Шевченка “Сонячні кларнети” перегукуються чи не на кожній сторінці. Візьмімо хоча б “Пастелі” (1917): пробудження ранку, день, вечір та ніч такі ж українські, як і “Зоре моя вечірняя...” в Шевченка, тільки вже новими конструкціями описані. “Рядок “Покладіть отут м’яти” – повний, як інтонаційна й реченнева одиниця, як гожий і природний зворот. Могла промовити стара селянка. “Кобзар” рясніє реченнями, складеними так само” [1, 36]. “Як і Шевченко, – підтримує щойно процитованого В.Барку Василь Пахаренко, – Тичина (доки був поетом) творив на рівні надраціонального, інтуїтивного, в його віршах говорила сама душа. Була вона настільки світлою, святою, що зуміла відчутти Бога (всевишню гармонію, музику космічного оркестру) і донести те відчуття до людей у Слові”, а разом це все “дозволило поетові прийти до шевченківських трьох стовпів-світодержців: “Бог, людина, нація” [6, 155]. Отже, молодий Тичина, стрімко долаючи перепони, швидко і, здається, навіть легко до шевченківських “стовпів-світодержців” прийшов уже в першій своїй збірці.

Образ Шевченкової селянської України завдяки його новаторській віртуозності піднявся до не бачених досі модерних висот. Новий крок зробив Тичина й у релігійних образах: як і Шевченко, він трансформував біблійні образи, переніс їх на український ґрунт (порівняймо Тичинин тетраптих “Скорбна мати” і Шевченкову “Марію”). Як і Шевченко, Тичина “сперечається” з Богом. В обох не останню роль у цьому відіграло й небажання миритись із антиукраїнською церквою. Згадаймо бодай Тичинину фразу про “ідіотський язик” із вище процитованої нотатки про Добриловського чи той факт, що Павло Тичина та його брати Іван і Євген підтримували українську автокефальну церкву. Подібні ідеї, на наш погляд, містяться й у Шевченковому “Сні” (“Гори мої високії...”).

Слова В.Пахаренка про те, що “Кобзар” — це “бесіда з Всевишнім” [6, 47], так само варто повторити і стосовно “Сонячних кларнетів”. Перша збірка Тичини — не лише хвалебна пісня Всевишньому, а й діалог із Ним. Поет шукав у Богові пояснення, підтримки, надто ж коли розмірковував над подіями громадянської війни, трагедією під Крутами, крахом національно-визвольних надій.

Окремої розмови варта спільність вершинного твору збірки, поеми “Золотий гомін”, із Шевченковим “Великим льохом”. Як і названа містерія, вона живиться магічним світоглядом українців, занурюється у глибини української історії, викриває й аналізує одвічні стратегічні помилки драматичного державотворення.

Обидва твори завершуються оптимістично, з вірою в незнищенність нації, невіддатливість ворогу: “Я дужий народ, / Я – молодий!” у Тичини; “Великого ж того льоху / Ще й не дошукалась”, “І помоляться на волі / Невольничі діти!” (своєрідний епілог до містерії “Стоїть в селі Суботіві...”) у Шевченка. Персонажі-символи обох творів – душі предків (“Предки встали з могил...” у Тичини і “Три душі” в Шевченка), чорні та білі птахи (голуби й ворони), гріб (у Шевченка – могила), фізичні й духовні покручі (“І навкруг / Каліки” в Тичини. “Один сліпий, другий кривий, / А третій горбатий” у Шевченка) тощо.

Тематично споріднену із “Золотим гомоном” поезію “Ой що в Софійському

заграли дзвони, затремтіли...” (1917) можна назвати своєрідним прологом до поеми. Назва її послідовно вносилися до планів-начерків “Сонячних кларнетів”, проте до жодної збірки Тичини твір так і не ввійшов. Але він підтверджує тичининську нерозривність вільної України й Шевченка, адже завершується красномовним: “І з “Заповітом”, “Славою” — / Ввесь Київ наче храм. / В нім скапала кров часові, / Кров мучнів без вінця... / І в нім горять Тарасові / Вкраїнській серця!” [9, XII, кн. 2, 105].

Узагалі ж перегук образів-символів Тичининої поезії з Шевченковою простежується на багатьох рівнях, до того ж упродовж усієї творчості. Бачимо його в уживанні багатозначних побутових елементів: *майдан* (“На майдані коло церкви...” Тичини — “У Віфліємі на майдані” Шевченка), *гомін* (“Золотий гомін” Тичини — “Гомін, гомін по діброві...” та “Гомоніла Україна” Шевченка), *двері* (“Одчиняйте двері — / Наречена йде!” Тичини — “У Бога за дверима лежала сокира...” Шевченка), *коса* (“Смерть шумить косою” Тичини — вірш “Косар” Шевченка) тощо.

Зважаючи на те, що образи Дніпра, вітру, поля, гаю, зір, тополь, верб, лілей в українській літературі постають яскравими національно-мистецькими символами, легко знаходимо ці образи в обох поетів. Ось лише деякі приклади: “*Дніпро торкає струни*” (Т.) — “Реве та стогне *Дніпр широкий*” (Ш.); “*Вітри* на арфу грають...” (Т.) — “*Вітре буйний!*” (Ш.); “Там тополі у полі на волі...” (Т.) — “...вітер виє, / Гуляє по полю...” (Ш.); “*Гаї шумлять...*” (Т.) — “Вітер з *гаєм* розмовляє...” (Ш.); “Тільки *зірка* упала” (Т.) — “*Зоре* моя вечірняя...” (Ш.); “*Тополі* арфи гнуть...” (Т.) — “Край дороги гне *тополю...*”; “На струнах Вічності перебираю / Я, одинокая *верба*” (Т.) — “Над водою гне з *вербою* / Червону калину...” (Ш.); “Звела Марія руки, / Безкровні, як *лілеї...*” (Т.) — “...білес пониклеє / Личенько *Лілеї*” (Ш.).

Тичина впевнено наближається до свого Кобзаря. Варто зупинитися на образі самого Шевченка в Тичининій поезії. Мабуть, неспроста з’явився він теж у “кларнетно-шевченківському” періоді. Пам’яті Шевченка присвячено ранній вірш “*Степи простяглися широкі...*” (1914-1916), призначений для музичної постановки (імовірно, на святі Шевченка в Комерційному інституті). Вірш споріднений із поезією Лесі Українки “*Жалібний марш*”, а наприкінці навіть використовуються початкові рядки з цього твору: “Вмер батько наш! Та й покинув нас!.. При лихій годині?” [12, 221-222].

Цитований вірш дуже зболений і сердечний, але, мабуть, по-справжньому “дорослий”, “самостійний” Тичинин вірш про Тараса датується вже завершенням “кларнетного” періоду — 1918 роком. Ідеться про триптих “На могилі Шевченка” (збірка “Плуг”, 1920), написаний після відвідин зі С.Васильченком Кобзарєвої могили, де митці зустрілися з В.Винниченком.

І.Михайлин зазначає: “Цей вірш широковідомий за рахунок часто цитованих рядків про посланців до Кобзаря від “Скоропадського Павла, Од свинопаса!”. “Од свинопаса!” — цей вульгаризм у вишуканого Тичини може бути зрозумілим лише як алюзія Шевченкового “Оцей годований кабан! Оце ледащо!” з вірша “П.С.”, “присвяченого” предкові новоявленого гетьмана України “(П.С.) — Петро Скоропадський, за Шевченком, — “потомок гетьмана дурного” — Івана Скоропадського. — М.П.). Але для Тичини важлива не сатира на маріонетковий гетьманат, а журба про долю України, котра знову опинилась у лабетях “сбирателей Русских земель”, можливо, тих самих земляків-запроданців (адже ж приїхали таки до Тараса!)” [4, 82].

Додамо, що Тичина звертається до Шевченка за духовною порадою “Кого ж нам на Україну ждять?”, перегукуючись і на рівні ліричніших образів: “Сонхвила” (Т.) — “і заспані хвилі” (Ш.), “Червоно-си’-зеле’ дугасто сказало всім здрастуй — / і почало брать воду” (Т.) — “Як у Дніпра веселочка / Воду позичає” (Ш.) тощо. І хоч у “Примітках” “Чайка” у вірші пояснюється як просто плавучий готель на пристані біля Тарасової гори [9, I, 597], проте важко не погодитись із І.Михайлиним, що насправді Чайка — “алегоричний знак України, та ж сама

Шевченкова “бездітна вдовиця” — Україна”, і що “з могили Шевченка відкрилася Тичині уся безодня національної безперспективності України, і затужив він над долею Чаєчки-небоги, бездітної вдовиці” [4, 82]. До речі, уже в цьому триптиху подибуємо натяк на початок поетової роботи над поемою-симфонією “Сковорода”. Ця симфонія має стати наступним логічним кроком назустріч Шевченкові (який теж мав духовним взірцем Сковороду).

У збірці “Плуг” є ще один диптих “26.II (11.III) (На день Шевченка)”, до 59-х роковин смерті Тараса. Друга частина диптиха написана після відкриття 11 березня 1920 р. в Києві погруддя Кобзаря — це, на наш погляд, найяскравіша, найсильніша Тичинина поезія про Шевченка. Неспроста цю частину з наступних перевидань буде вилучено (тоді як у “делікатнішій” першій тільки замінено “церкви” на “лунки”). Та й як радянська цензура вибачить поетові жорстку іронію щодо “сім’ї великої”, “громади вольної” та непоштиву згадку про “Первопрестольну”?! Утім, цей вірш вартий, аби зацитувати його повністю:

Прийшли попи, диктатори (о сором!), —
якраз всі ті, кого Ти не любив.
І хтось Твоє погруддя встановив
Поміж монастирем, поміж собором.

Ну що ж, Тарасе! Рад єси, не рад —
дивись, який в господі нашій лад,
в сім’ї великій, у громаді вольній.

Стоїш. У далеч дивишся з докором...
Який огонь в душі твоїй горів,
коли будив Ти, кликав кобзарів
з насильством биться, з царствами,
з терором!

Дивись. Мовчи. Хоча б схотів і їсти —
нічого не кажи Первопрестольній. —
Бо ще й Тебе пошиють в шовіністи.

1920

[9, XII, кн.1, 111]

На жаль, треба визнати, що багато інших творів “Плуга”, зазнавши безцеремонних руйнівних впливів радянської ідеології, посвідчують боротьбу Тичини із самим собою. Збірки “Замість сонетів і октав” і “Плуг” (обидві 1920 р.) підтверджують мимовільне розходження з Шевченком, який би ніколи не дозволив собі змиритись із несправедливістю.

І все ж Тичина боровся за “свого” Шевченка, хоч, можливо, дедалі менше відрізняв його від Шевченка-ідола, нав’язуваного радянською системою. Про це може свідчити й наповнений ваганнями щоденниковий запис від 20.01.1921 р.: “Весь 1919 рік у мене пройшов з Шевченком. Почуваю, що й зараз я його поновому бачу. Чому ж раніш не бачив?” [9, XI, 18]. Але 19.07.1921 р. поет життєствердно зазначав: “Щось подібне єсть у мене од трагедії Тараса. [...] Тільки що він більше терпів і в сто раз чистішим душею був. Бажання сердечності, ласки жіночої переслідує мене, як і Тараса, і скрізь я сам” [9, XI, 23].

Отже, і в “Плузі”, будучи вже під владою страху, Павло Тичина спромігся в лице незрівнянно дужчому ворогові промовити рядки, сповнені такої непереможної любові до України, що рівних їм немає в жодного іншого нашого великого поета, крім хіба що в Шевченка. Вони — у третьому вірші тетраптиха “Мадонно моя...” (1920):

Мадонно моя, Мати Пречиста,
Мій Цвіте Голубий!
Вступає в вік новий
Душа чиста.

Замість лелії рожу
Цілюють уста.

А все ж, як Петро від Христа,
відректися від тебе не можу.

Дзвенить залізо. Мовчать бетони.
За літами літа.
Брини ж у серці, Мріє Золота,
На різні тони.

У цих рядках — код України, нашої віри і надії, код нашого прапора з його

синьою і жовтою барвами (“мій Цвіте Голубий”, “Мріє Золота”).

“Весь 1919 рік у мене пройшов з Шевченком” [9, XI, 18], — гадаємо, такими ж Тичининими словами можна сказати і про наступний рік. Адже з квітня 1920 р. Тичина не лише завідує літературною частиною Київського драматичного театру імені Т.Шевченка. Здійснена цього року його подорож із капелюю К.Стеценка, як засвідчують однойменний щоденник-повість і нотатки до нього, наповнені всеприсутністю Шевченка. “Шевченком повна кожна нива”, — констатував поет, мандруючи Канівщиною [9, VII, 48]. Щоденникові записи пересипані цитатами з творів “Княжна”, “Іван Підкова”, “Гайдамаки”, “Марія” — цитати з останньої зникли під час війни [9, VII]. До речі, згодом у підготовчих матеріалах до книжки “Моє дитинство” Тичина аналізуватиме “Марію” з погляду мови, бо в ній аж двічі згадано “мітлу огненную” (комету): “вислів у народі був такий...” [9, VII, 231]. Тичина роздумував над Шевченковими музичними смаками: мовляв, любив Бетховена й Бортнянського (“Бортнянського співали, та по нотах”) [9, VII, 299]. Не без більшовицького ідеологічного впливу акцентував на його походженні: “Бо ж і сам Шевченко з мужиків” [9, VII, 301]. Констатував, що, крім зображень Леніна та інших революціонерів, усі концертні зали прикрашені й Шевченковими “плакатами”.

У програмі капели виконувалися твори на шевченківську тематику (наприклад, кантата К.Стеценка на слова К.Малицької “Шевченкові”), а кожний концерт завершувався “Заповітом”: зал, навіть без нагадування, при цьому вставав. Сам Тичина возив із собою “Кобзаря”. В Єлисаветграді (нині Кіровоград) навіть помилково прийняв могилу російського мовознавця Віктора Івановича Григоровича (1815 — 1876) за могилу російського мистецтвознавця Василя Івановича Григоровича (1789 — 1865), що брав участь у визволенні Шевченка з кріпацтва.

У пізніших нотатках до повісті докладно аналізував уривок із Шевченкового “Свята в Чигирині”, порівнюючи його з музичною обробкою цього твору в К.Стеценка. Завважував, що не скрізь мелодією передано нюанси поеми, особливо нівелюється в ній бунтарський дух твору. Намагався “виправдати” релігійність цього уривка в Шевченка [9, VII, 240-243]. Роздумував над образом Данте в дореволюційних виданнях “Кобзаря” [9, VII, 347]; згадував принагідні статті і твори про Шевченка, зокрема М.Драгоманова, А.Луначарського, П.Филиповича.

І нарешті, завершуючи рік, 1 грудня записав у щоденнику: “Прочитав “Жакерії” (трагедія-епопея П.Меріме про повстання у Франції. — *М.П.*). Як схоже з “Гайдамаками”! Тільки в Шевченка маса більш свідомо, монологічна” [9, VII, 17].

Отже, образ Тичининого Шевченка, згідно з вимогами епохи, дедалі більше зводиться до борця проти багатих і атеїста. Але про те, що поет і такого “однобокого” Шевченка сприймає щиро, з любов’ю й навіть із деяким фанатизмом, свідчать і щоденникові записи наступного 1921 р. У записі від 16 січня читаємо: “Коли б прийшов до нас Пушкін — то він би став Тичиною. Коли б прийшов Шевченко — зробився б Чумаком у кубі” [9, XI, 18]. Мабуть, цю загадкову фразу можна розшифрувати, врахувавши, що, з одного боку, Тичина був свідомий свого неординарного таланту (насмівився порівняти себе з Пушкіним), але був досить самокритичним (не зважився прирівнювати себе до Шевченка). З другого боку — і це видно з дуже багатьох сторінок щоденника й навіть статей Тичини — був захоплений трагічною постаттю розстріляного 1919 р. молодого поета Василя Чумака, перед яким, напевно, почував і мимовільну провину (живі перед мертвими завжди винні). Саме в героїчній постаті Чумака, та й то — возведений “у куб”, Тичина допускав гіпотетичне новітнє втілення Шевченка. У цьому переконує й такий запис:

“20/I. Зараз переглядав “Кобзаря”. “До мертвих, живих і ненароджених”. Тільки всього три слова! А хто б так, крім Шевченка, міг сказати? Хто має таку силу, щоб звернутися до мертвих, живих і ненароджених?..” [9, XI, 18].

“26/III. ... Ждучи засідання комітету, “Кобзаря” розкрив:

Давно вже я сиджу в неволі,
Неначе злодій в заперті,
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті.

На кладовищі — більш нічого
З тюрми не видно; слава богу
Й за те, що бачу!

Пасивність? Ні, щось інше. Коли б вже швидше [...] Їй-богу, так засмоктує, як у болоті” [9, XI, 21].

Але найкрасномовніші, найпереконливіші нотатки від 22 листопада:

“Пушкін Брокгауза і Ефрона до мене в хату попав. Всі ці дні читаю. Сьогодні щоденник його почав читать. Якраз зупинився на тому місці, де Пушкін приїхав з жінкою на бал в мундири, а вечір був у фраках, і він поїхав додому, залишивши жінку.

Їй-бо, нічого цікавого нема. А потім, як це далеко: якісь фраки, мундири. Розмови про гвардію, про царя.

— Мені щось зараз говорить: інакше ж тоді й бути не могло.

— Ні, могло, могло бути інакше. Шевченко” [9, XI, 32].

Чи не найкраще те, що справжній, ще не до кінця заідеологізований Тичина в Шевченкові бачить найбільшу (більшу, ніж у Пушкінові!) духовну величину, посвідчує й запис від 28 лютого 1921:

“Молюсь перед тим, як починаю писати. До Шіллера, Шевченка і до менших, недавніх, як Чумак. Це не молитва, бо я не прошу допомогти мені щось написати. Це — горіння поміж друзями, це — продовження того, що вони зробили. Вони своє зробили” [9, XI, 36-37].

“Вони своє зробили”. Не будемо дискутувати, чи можна взагалі про роль Шевченка висловлюватися в минулому часі. Але звернімо увагу на усвідомлення своєї місії Тичиною: він бачить себе спадкоємцем, наступником, продовжувачем. Чи впорається з таким надзавданням? Читаймо далі: “Тепер вони є свідками того, як я, брудний, фальшивий, незадоволений із себе, свічу, і розгоряюся, і піднімаюся ген-ген, падаю і знов іду” [9, XI, 36-37]. “Брудний, фальшивий, незадоволений із себе” — ці епітети відхиляють завісу у внутрішній світ “сторозтерзаного” поета, показують, як нелегко дається йому боротьба із самим собою. А рядки “свічу, і розгоряюся, і піднімаюся ген-ген, падаю і знов іду” — мовби визначення всього багатостраждального шляху Тичини до Шевченка.

У наступній Тичининій збірці “Вітер з України” (1924) “Людськість промовляє / трьома розтрубами фанфар: / Шевченко — Уїтмен — Верхарн”. Дух цих митців підтримується революціями — “кабелями від нації до нації” [9, I, 163]. Значно пізніше, 1962 р., Тичина коментуватиме цей вірш так: “Багато ким я тоді захоплювався — усього й не згадаю. Але ж я особливо захоплювався Уолт[ом] Уїтменом і Верхарном. Вони для мене в той складний час гриміли, як фанфари! А Тарасом Шевченком... О ні! До нього не підходить слово “захоплювався” — я його вже наново все глибше й глибше пізнавав — я його любив, як і зараз люблю, всією своєю душею. Бо я знав, що те, що скаже Шевченко, то, значить, саме людство говорить” [9, X, 192-193]. Автокоментар більше схожий на виправдовування: мовляв, так сталося, що поруч із Шевченком опинились не вожді революції і навіть не російські письменники-демократи, а Уїтмен і Верхарн... Добре, що не доводиться виправдовуватися ще й за неоднозначний рядок “Над Україною — Тарасова рука...” [9, I, 612]: “на щастя”, до друкованого варіанта X частини циклу “В космічному оркестрі”, уміщеного в цій збірці, він не ввійшов.

Зате вірш “Находить літо...” — продовження нитки, що тягнеться ще зі старої, селянської України, яка в період непу змогла дихнути трохи вільніше. Це спроба єднання з Шевченковими ідиліями “Садок вишневий коло хати...”, “Тече вода з-під явора...”, “І досі сниться...”. З останнім вірш перегукується й емоційно, й елементами пейзажу, і персонажами. Порівняймо:

У Шевченка:

І досі сниться: вийшла з хати

Веселая, сміючись, *мати*,
Цілує діда і дитя,
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує...

У Тичини:

Виходить з хати молодая
весела мати: де мій син?
Дитина ручками, дитина ніжками — який!
Напевно буде комсомолец — так?
І от воно *вже на руках*.
Забуло діда, всіх і все,
І мружить очі й *груди ссе...*

Цілковита гармонія з природою, патріархальна українська родина, зв'язок поколінь, шевченківське обожнювання матері... Навіть попри надмірну заполітизованість мотивів (“Напевно буде комсомолец — так?”) вірш Тичинин бачиться мистецьки довершеним. Проте, на жаль, вірш “Надходить літо...” у творчості Тичини — єдиний зразок цього жанру. До рівня Шевченкових ідилій поет так і не піднявся. У його наступних збірках пейзажні замальовки взагалі майже зникнуть.

Так само артистичними виглядають і триптих “З мого щоденника” (1918-1920) та поема-цикл “Живем комуною” (1920), але, скажімо, образ Дніпра переосмислено в них настільки, що від Шевченкового Славути майже нічого не залишилось. У Тичини це вже не наймогутніша українська річка, а символ блазня (“Зробили трон, молебня ’дправили і все таке. Дніпро, звичайно, гопака”. — “З мого щоденника, I” [9, I, 198]) чи духовного каліцтва (“І ти, мій Дніпре-інваліде, чи ти коли прокинешся, упертий?” — “Живем комуною, IV” [9, I, 204]).

Тільки зовні “далекій” від Шевченка Тичинин вірш “Відповідь землякам”, радянською критикою адресований “представникам буржуазно-націоналістичної еміграції” [9, I, 621]. Адже, за І.Михайлиним, зовсім іншого змісту надають йому численні “деталі”. По-перше, рік 1922: саме 6 жовтня 1922 в Москві було схвалено проект побудови СРСР, що нівелював національне обличчя республік, а вже 16-17 жовтня Пленум ЦК РКП (б) в Україні прийняв його резолюцію без обговорення, ухвалив розгорнути широку агітацію з роз’ясненням майбутнього державного акта. По-друге, заголовок, який ніби відсилає нас до “земляків”-малоросів із Шевченкового “Сну” [4, 83]. По-третє, у чорновому автографі на місці “кривавих стягів” у двадцять четвертому рядку стояло “небоги чайки”. “Ось вона, та сама “Чайка”, що вже використовувалася в триптиху “На могилі Шевченка” як знаковий образ України, — вигукує дослідник, — і тут він має таку ж семантику! Що ж мешканці болота хочуть замість “небоги чайки”? Читаємо основний текст: “усі побачать над собою / свого ж таки дзьобатого орла...”, який, звісна річ, аж ніяк не в’яжеться з “націоналістичною” символікою [4, 84], а, додамо від себе, навпаки, “заганяє” прихильників “Союзу” назад в імперські межі (що й зробили на Пленумі). Вельми промовисті, на думку І.Михайлина, і рядки, викреслені з кінця рукопису: “А коло мене / Як той Вергілій — Дантів провідатир — / Шевченко, мученик ідеї, / Тарас — несхибний пролетар”. Зіставлення з чернеткою реставрує й первісний асоціативний ланцюг: “болото — рай — братерство — інтернаціонал”. Отже, “відмежовувався Тичина в цьому вірші від земляків-малоросів, які, вважаючи себе маленькими росіянами, розглядали як норму життя зречення рідної мови, історії, культури і добровільно лізли в “солодке ярмо” рабства в ім’я “інтернаціонального братства всіх трудящих”, — підсумовує І.Михайлин [4, 84].

Припускаємо, що ті ж історичні події лягли в основу й іншого, маловідомого Тичининого вірша “Що ж, zvolікай женихів, Україно, мов та Пенелопа...”. Цей

вірш, особливо завдяки другій строфі, цілком слушно ігнорувався радянською критикою. Сучасні ж дослідники, навпаки, воліють обминати першу строфу, де не надто гречно сказано про Україну. Але тут може стати підказкою дата: приблизно 1922-1923 рр. Імовірно, що у вірші йдеться про схвалений зграйкою “землячків” (“Сльози народа? — пусте! / Тільки б вернувся мій цар”) вищезгаданий сталінсько-ленінський проект побудови СРСР (“Царській звички забудь. Годі визискувать нас”). Пенелопа-Україна змагається з Навсікаєю-Росією за “царя Одісея”, порятованого, за міфом, Навсікаєю. Тобто — за воскреслу імперію під назвою “Союз”. Не випадково ця поезія “замовчується” навіть 12-томним зібранням творів. Подаємо її за книжкою-“метеликом”, виданою вже в незалежній Україні музеєм-квартирою П.Тичини в Києві (року видання не зазначено), С. 26:

Що ж, зволікай женихів,
Україно, мов та Пенелопа.
Хай об'їдають тебе: вже ж ти
не вийдеш за всіх.
Будеш ти сонна, заплакана
ждати свого Одісея —
Сльози народа? — пусте!
Тільки б вернувся мій цар”.

“Що ж, Росіє, немов Навзікая,
полощеш білизну!
Кажеш, ти хочеш робить? Так
я й повірив тобі.
Ні, ти рабинь одпусти, одпусти
їх на волю.
Царській звички забудь. Годі
визискувать нас”.

Пристосувати цей твір до радянського режиму справді неможливо, та його взагалі годі було пробачити авторові. Напевно, він, як і низка істинно шевченківських Тичининих творів, висів дамокловим мечем над поетом решту життя, спонукаючи того до продукції на взірць “Партія веде” й пошуку “покровительств” на зразок М.Подвойського.

Без фальсифікацій, мабуть, не обійшлося в Тичининому образі Ярославни. Адже, якщо в Шевченковому “Плачі Ярославни” (1860) — суцільне співчуття до княгині, то Тичина 1923 року вже намагається показати її “класову обмеженість”: “Царство тихе, праве, / мудре на закон: / щоб одні землі гляділи, / а другі корон”. Чи цей твір — теж із когорти тих, які під зовнішньою “покірністю” владі насправді виступають сатирою на неї?..

Наступною “тупиковою” стежкою до Шевченка стала так і не завершена колективна поема “Іван Голота” (1937). Тичинин варіант вступу до поеми містить, окрім подібностей із “Гайдамаками”, згадки про вагому роль “голосу Шевченка” в народному повстанні [9, II, 636]. Фальсифікації-містифікації сягають таких розмірів, що вже неможливо обійтися без декларацій: “Голос Чернишевського чується йому, з польськими революціонерами перекидається він дружнім словом” [9, II, 635].

З “Гайдамаками” мають спільність окремі розділи симфонії “Сковорода”, писаної між 1920-1940-ми рр., розпочатої наприкінці “кларнетного” періоду, — ще однієї безуспішної спроби Тичини докопатися до духовних витоків. У розділі “[Перше] видіння Ск[овороди]. Ніч” та інших — чимало згадок про Коліївщину, багато уваги приділено і кривавим подіям в Умані. Як свідчать чернетки, Тичина хотів одним із героїв поеми зробити Максима Залізняка [9, IV, 562].

У роки Другої світової війни поет із новою силою відчув себе сином України. Прикметно, що й вірш “Слово” (1943), в якому Тичина вигукнув: “Я — калина Україна — / на горі калина!”, — хоч і в чорновому, а все ж! — автографі третьої строфи містив згадку про “Шевченкову мову” [9, II, 249]. Зрештою, і патріотична “формула” “Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне. / Вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш” (1942) [9, II, 242], своєрідна варіація шевченківського “І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь” (1845), — теж витвір Тичини саме цього періоду.

Загалом Шевченка згадано майже в п'ятдесяти відомих поетичних і драматичних творах Тичини (включно з викресленими та неопублікованими), також один раз

— “Заповіт”. Десять творів присвячені тільки Шевченкові. Серед них і драматична поема “Шевченко і Чернишевський” (1939, 1964), розпочата ще до війни, частково втрачена й потім відновлена Тичиною з пам’яті. Поема загалом жваво зображає ймовірну зустріч у Петербурзі 31 грудня 1859 р. Шевченка й М.Чернишевського, сюди гарно вплетено щедрівку, яку співає Тарас. Але Тичині вадить надмірне дотримання вимог соцреалізму, ідеї “здружених Богданом” України та Росії: Костомаров у творі — обмежений і переляканий, Шевченко — бунтар. Чернишевський подається як Шевченків “натхненник” [9, III, 181]. Проте ніде не згадано, що на час цієї умовної зустрічі Чернишевський мав усього тридцять один рік, тоді як Шевченко вже доживав свого короткого віку.

На жаль, у післявоєнних поезіях Тичина на шляху до Шевченка щораз більше віддаляється від нього. Хоча кількісно згадок про Кобзаря не меншає. Навряд чи поет кривив душею. Напевно, він щиро намагався пристосувати Шевченка до радянського режиму, але вірш “Ленін іде на Шевченківський вечір (У Кракові 1914 року)” (1961) поезією назвати важко. Як і такі рядки:

“Творців картала, що сховались в храмі; — / від Чернишевського й Шевченка йшла, / від Добролюбова...” (“Тамара Абакелія працює над пам’ятником Лесі Українці”, 1953 [9, II, 552]);

“Взнав я Маркса і Шевченка — / взяв тут молот і поніс...” (“Ми йдемо з Франком Іваном”, 1956 [9, III, 51]);

“Дружба — диво пречудесне! / Й Чернишевський і Тарас / вірили, що людство чесне / дружбою кругом воскресне...” (“Ти в наш бік не позирай”, (початок 60-х років) [9, III, 244]);

“В Правду ж віра негасима. / Знаєм Горького Максима, / знаємо Шевченка” (“Ян Райніс пише”, 1965 [9, III, 269]).

Поет, збившись на манівці, змушував себе вірити у правильність обраного шляху. Попри все, він таки не розлучається з Шевченком і в інших сферах своєї діяльності. В арсеналі власних перекладів з різних мов мав і три твори *про* Шевченка: з російського поета О.Колічева — “Поема про Україну” (1940-і рр.); з білоруського поета П.Бровки — “У Каневі” (переклад не датовано) й із таджицького поета А.Лахуті — “На березі Дніпра” (1962).

Епістолярій Тичини теж демонструє зацікавленість Шевченком. Ще 1916 р. в листі до брата Євгена питав про “життя Туркестану”, про культуру, зокрема про те, “яка уява в тих людей про Україну й українців, чи можна зустріти в кого-небудь “Кобзаря”?” [9, XII, кн. 1, 9]. У листі до М.Могилянського від 1 листопада 1924 р. називав Шевченка, разом із Лесею Українкою, “вселюдською совістю” [9, XII, кн.1, 39]. До Л.Папарук 6 березня 1939 р. писав: “Шевченко такий для мене близький” [9, XII, кн.1, 186]. У 1942-43 рр. у листах до фронтників, учителів і юних читачів [9, XII, кн.1, 222-228] повідомляв про надісланий їм “Кобзар” (скорочений, “газетним форматом”, виданий в Уфі 1942 р.). Згодом Тичина згадував Шевченка в листах до Б.Полевого 1959 р., до І.Романченка 1963 р. тощо. Згадки досить побіжні, “ділові”. Серед них про не втрачений поетом шевченківський дух найяскравіше свідчить одна. Якось на очі Тичині потрапила ставропольська газета “Молодой ленинец” із фейлетоном “Будь ласка”. “Насмішка над пам’яттю Т.Шевченка! І взагалі... душком несе від нього”, — зробив Тичина приписку, надсилаючи номер Остапові Вишні (Лист від 16 січня 1951 р. [9, XII, кн.1, 281]). Поет написав листа до газети “Комсомольская правда”. “Автор фельетона т. Яковлев іздевається над гением украинского народа Тарасом Шевченко, — писав поет і наприкінці запитував, — Кто дал право Яковлеву обливать грязью Тараса Шевченко? Кто дал право Яковлеву прививать русской молодежи советской зоологическую ненависть к украинскому языку, к украинской литературе — классической, а также советской” [9, XII, кн.2, 265-266]. Лист, однаке, відправлений не був. Може, Остап Вишня Тичину відрадив? Адже він теж пробував “достукатись” до “Комсомольской правды”, проте невідомо, чи дало це якийсь результат.

По-шевченківськи промовистим видається нам і той факт, що Тичина, будучи

Головою Верховної Ради УРСР, заступником Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, 1959 року добровільно полишив високі посади, протестуючи проти законопроекту, згідно з яким питання вивчення рідної мови в школах республік та мови навчання в національних школах вирішуються “за бажанням батьків”. Антиукраїнський закон ухвалено одностайно, але без участі Тичини.

У підготовчих матеріалах до книжки “Як я писав” поет, аналізуючи постаті Сковороди, Федьковича, Котляревського, Квітки-Основ’яненка, підсумував, що “тільки Тарас Шевченко вміщав у собі всі особливості характеру й творчості своїх сучасників і попередників” [9, XI, 297]. Літературно-публіцистичні статті, рецензії, виступи П. Тичини, попри надмірну ідеологічну заангажованість і тенденційність (Шевченко — провісник радянської ідеології та антифашист; іде “на голос Добролюбова, Герцена, Чернишевського” [9, VIII, кн.1, 117], стоїть після — так-так, уже *після!* — О.Пушкіна, М.Горького тощо), засвідчують ґрунтовне знання й щире любов Тичини до Шевченка, наголошуючи на гуманізмі і “прометеїзмі Шевченка” (це словосполучення, як доводять словники, — новотвір саме Тичини), народну основу й педагогічні засади його творчості. У виступі “Безмірна радість у моєму серці” (1962) поет звертається до Шевченка зі словами: “нема, здається, жодного такого моменту в нашому житті, у якому б ти не був присутній з нами” [9, X, 144]. З усього сукупного літературознавчо-публіцистичного доробку Тичини саме Шевченка згадано і процитовано найчастіше (набагато частіше навіть за посилання на комуністичних вождів!) [9, VIII, кн. 1; 9, XII, кн. 2].

А ще Тичина давно торує нову стежину до Шевченка: через творчість молодих. В усьому допомагаючи молодим талантам, з усіх сил захищаючи їх від ідеологічних закидів (до речі, ніколи не вчив літераторів оспівувати партію: див.: [2]), Тичина плекав нове продовження Шевченка.

Приміром, у виступі та заключному слові на обговоренні творчості молодих поетів 22 травня 1962 р., аналізуючи творчість молодого Івана Драча, поет наголошував: “Скільки вже писали поети про Шевченка — і вдалого, і невдалого, — а отже, знайшов цілком новий підхід до нього Іван Драч у своїй поемі “Смерть Шевченка” [9, XI, 346].

Аналогічно міркував і про Василя Симоненка: “Чудесно написано. Стисло. Всеоб’ємлюще. Крилато. У нього цей вірш іде від Шевченка” [9, XI, 346].

“Щось у мене було / І від діда Тараса, / І від прадіда — Сковороди”, — цими рядками В.Симоненка [7, 114] Тичина міг би і про себе сказати.

Перефразовуючи ж Тичинині слова про Симоненка, додамо, що, всупереч усьому, і сам Тичина — *від Шевченка*.

А на завершення процитуємо В.Пахаренка: “Важко знайти в українській літературі постать, котра б успадкувала не якусь грань Шевченкової душі, а цілу душу. Я б назвав [...] хіба двоє імен — Тичина і Стус. [...] Тичина і Стус, два світові генії, виплекані Шевченком, — як мало і як багато...” [6, 155].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барка В.* Хліборобський Орфей, або Клярнетизм. — Мюнхен — Нью-Йорк. — 1961. Бібліотека “Сучасности”. — Ч. 2.
2. *З любов’ю і болем:* Спогади про Павла Тичину. — К., 2005.
3. *Коцюбинська М.* Шевченко — поет сучасний // *Мої обрії.* — К., 2004. — Т. 1.
4. *Михайлин І.* Шевченкові ключі від Тичини // *Слово і Час.* — 1991. — № 9.
5. *Павленко М.* Тичининська формула українського патріотизму: Монографія. — Умань, 2002.
6. *Пахаренко В.* Незбагнений апостол: Нарис світобачення Шевченка. — Черкаси, 1994.
7. *Симоненко В.* Берег чекань: Поезії. — К., 2001.
8. *Слоньовська О.* Павло Григорович Тичина // *Конспекти* уроків з української літератури для 11-х класів: Нове прочитання творів. — К., 2001.
9. *Тичина П.* Зібр. тв.: У 12 т. — К., 1983 — 1990.
10. *Тичина Ю.* Родовід поета: легенди і реальність // *Київ.* — 1987. — №1.
11. “Тичина-художник”. — видано Літературно-меморіальним музеєм-квартирою П.Г.Тичини в Києві (без вихідних даних).
12. *Українка Леся.* Зібр. тв.: У 12 т. — К., 1975. — Т. 1.
13. *Українська радянська енциклопедія.* — К., 1963. — Т. 11.
14. *Юринець В.* Павло Тичина. Спроба критичної аналізи. — Х., 1928.